

Martyna Osuch

Polskie opisy Rzymu ze zbiorów Gabinetu Starych Druków BUW

Studium proveniencyjne

TERMINUS

t. 22 (2020)

z. 1 (54)

s. 47–70

[www.ejournals.eu/
Terminus](http://www.ejournals.eu/Terminus)

Abstract

Polish Descriptions of Rome in the Collection of the Early Printed Books
Department of the University of Warsaw Library—a Provenance Study

Descriptions of the Eternal City written or translated by Poles began to appear in print in the second half of the 16th century. Before 1800 only eight titles were published, three of which are kept in the Early Printed Books Department of the University of Warsaw Library. Analysing the individual characteristics of the copies, such as ownership marks, marginalia, or bindings, an attempt is made to establish the identity of the owners of the books, their interests and reading practices, and to determine the ways in which Rome was perceived by readers born in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The aim of the study is also to show how the way of thinking about the Eternal City changed over the years and to present the purposes for which the former guides and accounts about Rome were used by the 17th, 18th, and 19th century readers. Five editions and eight copies of three titles were analysed. These are: *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim* (*On Pagan and Christian Rome*) by Andrzej Wargocki (two editions, five copies), *Delicje ziemie włoskiej* (*Italian Delicacies*) by Georg Kranitz (two editions, two copies), and *Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny* (*A Return Journey to Rome*) by Kazimierz Kognowicki (one edition, one copy).

Keywords

travel,
ars apodemica,
Andrzej
Wargocki,
Delitiae Italiae,
travel literature,
ownership marks,
marginalia,
history
of reading

Polskojęzyczne opisy Wiecznego Miasta zaczęły pojawiać się drukiem w drugiej połowie XVI wieku. Trudno jednak nazywać te pierwsze wydawnictwa przewodnikami, gatunek ten zaczął bowiem ewoluować pod koniec XVI wieku, by dopiero w XIX stuleciu osiągnąć swą współczesną formę. W okresie nowożytnym za przewodniki służyły więc podróżującym i peregrynantom drukowane i rękopiśmienne opisy miast, a także spisane doświadczenia poprzedników.

Drukowanych relacji o Rzymie napisanych przez Polaków jest stosunkowo niewiele, w porównaniu chociażby z liczbą wydawnictw włoskich¹, które mnożyły się przez wieki, zarówno w języku łacińskim, jak i narodowym. W poczet dawnych „przewodników” autorstwa Polaków – włączając przekłady – zaliczyłam osiem tytułów w dziesięciu wydaniach².

W Gabinecie Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie (GSD BUW) przechowywanych jest osiem egzemplarzy reprezentujących trzy z nich: *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim* (wyd. 1610 i 1648), *Delicje ziemie włoskiej* (wyd. 1665 i 1687) oraz *Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny* (wyd. 1783). Artykuł omawia ich cechy indywidualne (znaki własnościowe, marginalia, oprawy), na których podstawie podjęto próbę identyfikacji tożsamości właścicieli przewodników, ich zainteresowań i upodobań czytelniczych.

Informacje na temat liczby egzemplarzy przechowywanych w zbiorach polskich instytucji zaczerpnęłam z Centralnego Katalogu Starych Druków znajdującego się w Bibliotece Narodowej. Wszystkie dane statystyczne dotyczące proveniencji są owocem badań prowadzonych od 1959 roku w Gabinecie Starych Druków BUW³.

---

¹ Zob. S. Rossetti, *Rome: A Bibliography from the Invention of Printing Through 1899*, vol. 1: *The Guide Books*, Firenze 2000 (Biblioteca di Bibliografia Italiana, 157).

² T. Treter, *Roma Santa overo dialogo, nel quale un romano ammaestra un pellegrino delle cose spirituali e sante di Roma* [...], Roma: Antonio Blado, 1575; S. Hozjusz, *Krótkie opisanie i świadectwo o mieście rzymskim*, w: S. Reszka, *Przestroga pastyrska do miasta warszawskiego*, Poznań: Jan Wolrab, 1585; S. Grochowski, *Rzym nowy szczęśliwszy nad stary*, Kraków: [s.n.], 1610; *Pielgrzym włoski albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie*, Kraków: Jakub Siebeneicher, 1614; M. Anioł, *Rzym stary przez Marcina Anioła wykonterfetowany*, Lwów, [s.n.], 1630; G. Kranitz von Wertheim, *Delicje ziemie włoskiej...* w dwóch wydaniach (Kraków: Dziedzice Krzysztofa Schedla, 1665, oraz z nieco odmiennym tytułem: Kalisz: Drukarnia Jezuitów, 1687), edycja krytyczna: *Delicje ziemie włoskiej*, oprac. W. Kordyżon, A. Wiczorek, Warszawa–Kraków 2017 (Pisma Scjencji Pełne, 3); A. Wargocki, *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje* [...] w dwóch wydaniach (Kraków: Jan Szarfenberger, 1610, oraz Kraków: Łukasz Kupisz, 1648), edycja krytyczna: *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje*, wyd. J. Sokolski, red. nauk. J. Korczak, Warszawa 2011 (Humanizm. Inedita, 7); K. Kognowicki, *Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny nie bez gościńca nazad powróconego*, Warszawa: Drukarnia Misyjonarzy, 1783.

³ Koleżankom z Gabinetu pragnę serdecznie podziękować za nieocenioną pomoc i rady.

O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim

W roku 1610 ukazało się pierwsze wydanie *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim*. Drugie różni się od niego niewiele, właściwie tylko dedykacją – w wydaniu z 1610 roku Wargocki zwraca się do Tomasza Pirawskiego, oficjała i dziekana lwowskiego, który w Rzymie uzyskał doktorat, drugie wydanie, z 1648 roku, jest z kolei dedykowane Dobiesławowi Cieklińskiemu, kasztelanowi czchowskiemu, ukazało się jednak już po śmierci Wargockiego, a autorem dedykacji jest drukarz, Łukasz Kupisz. Książka dzieli się na dwie części – pogańską i chrześcijańską – i stanowi kompilację informacji znalezionych w pismach innych autorów. Wargocki część o Rzymie pogańskim przepisał głównie z wydanego w 1598 roku dzieła Justusa Lipsiusza *Admiranda [...] sive de magnitudine Romana*, niektóre rozdziały tłumacząc dosłownie⁴. Skopiował też występujące u Lipsiusza cytaty z licznych autorów antycznych. Część chrześcijańska jest kompilacją bardziej różnorodną. Podstawą miały być tu książka Andrei Fulvia *De Urbis antiquitatibus libri quinque*, fragmenty *Itinerarium Italiae rerumque Romanarum libri tres* Franza Schotta oraz łacińskich wydań wyrosłych ze średniowiecza mirabiliów. Wargocki posługiwał się także dziełem *Vere admiranda, seu de magnitudine Romanae Ecclesiae* autorstwa historyka i kompilatora Thomasa Stapletona. Drobne odautorские modyfikacje polegały głównie na uzupełnianiu skompilowanych opisów wątkami polskimi. Rozdziały XVI–XX drugiej części książki poświęcił autor udowodnieniu wyższości nowego Rzymu – Stolicy Apostolskiej nad starym Rzymem pogańskim. Na końcu znajdują się dwa dodatki: opis sanktuarium loretańskiego oraz Wenecji.

Pierwsze wydanie tego dzieła ukazało się w Krakowie w roku 1610 nakładem drukarni Jana Szarfenberga. W zbiorach polskich bibliotek notowane jest ono w jedenastu egzemplarzach, spośród których jeden znajduje się w zbiorach BUW. Z kolei drugie wydanie, również krakowskie, z roku 1648, zachowało się w dwudziestu pięciu egzemplarzach. W BUW znajdują się cztery z nich. Oprawy wszystkich pięciu omawianych egzemplarzy *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim* pochodzą z okresu zdecydowanie późniejszego niż same druki, co wraz z licznymi defektami wskazuje na częste użytkowanie tych książek (i być może ponowne opracowanie).

W zbiorach BUW znajduje się jeden egzemplarz wydania *O Rzymie* z 1610 roku⁵. Na pierwszej zachowanej karcie widnieje zamazany zapis własnościowy, którego odczytanie uniemożliwia zły stan zachowania woluminu. Z kolei na stronie 59 (gdzie rozpoczyna się druga część dzieła, czyli „Rzym chrześcijański”) widoczny jest, również zatarty, ale możliwy do odczytania zapis: „Fr[at]ris P[at]ris Stanisłai Perłowski Professi Vitovien[is]”, który implikuje przynależność książki do księgozbioru profesora klasztoru norbertanów z Witowa.

⁴ Więcej na ten temat zob. w: A. Litwornia, *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwykły. Spory o Wieczne Miasto (1575–1630)*, Warszawa 2003; J. Dąbkowska-Kujko, *Justus Lipsjusz i dawne przekłady jego dzieł na język polski*, Lublin 2010.

⁵ Sygn. Sd.713.187.

Literatura nie dostarcza niestety pełnej biografii zmarłego w roku 1660 ojca Stanisława Perłowskiego⁶. Na podstawie zapisów własnościowych znajdujących się na innych drukach przechowywanych w GSD BUW wiadomo, iż Perłowski pełnił funkcję profesora klasztoru Norbertanów w Witowie jeszcze w roku 1642 oraz że był też prepozytem w Krzyżanowicach i spowiednikiem w Busku. W roku 1642 przebywał w Krakowie, gdzie nabył kilka książek (w zbiorach GSD znajdują się cztery książki zakupione przez Perłowskiego w tym właśnie roku).

Omawiany wolumin zasilił więc witowski księgozbiór, nie można jednak jednoznacznie identyfikować Perłowskiego jako pierwszego właściciela tego egzemplarza, pozostaje bowiem nurtująca kwestia wytartego zapisu na jego pierwszej zachowanej karcie. Kolejnym argumentem za tym, że książka miała przed Perłowskim innego właściciela, może być fakt, iż pozostałe druki wytłoczone w XVII wieku, a przechowywane przez BUW, na których podpisał się Perłowski (jest ich 9), ukazały się w większości w latach trzydziestych XVII wieku, najstarszym z nich jest zatem właśnie *O Rzymie* wydrukowany w Krakowie w 1610 roku. Trudno określić, kiedy książka została pozbawiona czterech ostatnich stron, które uzupełnił rękopiśmiennie nieznanymi użytownik. Ów czytelnik, oprócz wiernego skopiowania brakującego tekstu, dodał na ostatniej stronie obszerny zapis o fundacji Rzymu przez Romulusa oraz legendach dotyczących znaków wróżebnych. Umieszczenie w druku rękopiśmiennych zapisek związanych z konkretnym tematem było czynnością typową dla dawnej praktyki czytelniczej, która opierała się między innymi na tak zwanej *ars excerpenti*, czyli sztuce sporządzania notatek i wyciągów, co miało na celu między innymi porządkowanie wiedzy⁷. W tekście znaleźć można również nieliczne podkreślenia rękopiśmienne: w części chrześcijańskiej głównie ciekawostek dotyczących relikwii. W rozdziale *Rzym chrześcijański król świata* dawa trafiamy na informację, iż Polakom w wieku XI papieżstwo nie dało korony (w przeciwieństwie do Węgrów), zaraz po tym czytelnik podkreślił zdanie, że Dymitrowi⁸, królowi ruskiemu, Grzegorz VII na koronę pozwolił w roku 1076. Kolejne podkreślenie na tej samej stronie znajduje się w miejscu, gdzie mowa o tym, że Innocenty IV w 1210 roku uczynił Jana de Bregma pierwszym królem jerozolimskim⁹. Zaznaczone fragmenty mogły szczególnie przypaść do gustu czytelnikowi zainteresowanemu historią papieżstwa, co nie dziwi, biorąc

⁶ „Stanisław Perłowski instytuowany w r. 1651, kupił od bernardynów z Piotrkowic parę srebrnych lichтары za 7 złp. Za jego rządów w r. 1657 Kozacy złupili i spalili kościół [w Krzyżanowicach – M.O.], odbudowany później kosztem ks. Norberta Sadłowicza. Ks. Perłowski zmarł w r. 1660”, J. Zdanowski, *Kościół pod wezwaniem św. Tekli i były klasztor norbertański w Krzyżanowicach pod Pińczowem. Zarys historyczny*, „Nasza Przeszłość” 1963, t. 17, s. 109.

⁷ Więcej na temat dawnej *ars excerpenti* zob. w: W. Pawlak, *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012.

⁸ Wargocki powtarza tę błędną informację za Stapletonem, który księcia chorwacko-dalmackiego Dymitra Zwonimira, koronowanego koroną papieską w Splicie, czyni królem „Russorum seu Ruthenorum”. Zob. A. Wargocki, *O Rzymie* (2011), s. 257–258.

⁹ Chodzi o Jana z Brienne, króla Jerozolimy w latach 1210–1212.

pod uwagę, że najwcześniejsze dające się zidentyfikować znaki własnościowe na druku pochodzą z biblioteki klasztornej.

W omawianym egzemplarzu znajdują się również dwie krótkie notatki innego, prawdopodobnie późniejszego niż Perłowski, czytelnika książki. Obie zapiski dodano w części o Rzymie pogańskim. Na stronie 57 Wargocki umieścił popularny wiersz szesnastowiecznego włoskiego poety Giana Vitalego *Roma prisca* przetłumaczony na język polski (pod tytułem *Epitafium Rzymowi*) przez Mikołaja Sępa Szarzyńskiego. Czytelnik zaznaczył fragment wydrukowanego zaraz po łacińskim oryginale przekładu: „patrz co fortuna broi, to sie popsowało | co było nieruchome, trwa co sie ruchoło [...]”, i dopisał „Penes Authorem fides”, czyli w wolnym tłumaczeniu „zdaniem autora”¹⁰. Czytelnik powątpiewa zatem w prawdziwość słów autora wiersza, nie zgadza się, że Rzym antyczny (czyli to, co było nieruchome) uległ zepsuciu. Kolejną notą, zapisaną prawdopodobnie tą samą ręką, jest interesujące marginalium przy podkreślonym przez czytelnika fragmencie dotyczącym przesadnego oplakiwania zmarłej mureny przez Lucjusza Krassusa¹¹. Wyjątkowość tej sytuacji sam Wargocki podsumował na marginesie (w książce występują dwa rodzaje marginaliów – drukowane odautorskie oraz rękopiśmienne będące śladami lektury) słowami „A to szaleństwo”, a czytelnik dodał od siebie: „Ard. Gniez. Kazał [za?] jednego Karpia chłopą objeść”. Czytelnika nanoszącego te komentarze nie udało się dotychczas zidentyfikować. Być może był to sam Perłowski, który mógł znać podanie o tym, jakoby któryś z archidiakonów gnieźnieńskich (na archidiakona wskazuje skrót „Ard.”) miał powiesić chłopą za kradzież karpia. Komentarz może też pochodzić od późniejszego, osiemnastowiecznego czytelnika, a zamieszczono go w nawiązaniu do legendy o tym, jakoby Piotr Paweł Sapieha (1701–1771) miał nakazać powieszenie jednego z chłopów za kradzież karpia¹². Sapieha co prawda nie był archidiakonem gnieźnieńskim, jednak tego rodzaju pomyłki zdarzały się czytelnikom.

Już na przykładzie pierwszego z omawianych druków można zauważyć, że zdecydowana większość podkreśleń i zapisek pojawiła się w części książki dotyczącej Rzymu chrześcijańskiego.

Więcej materiału porównawczego dostarczają cztery egzemplarze wydania z roku 1648. Na tle pozostałych z pewnością wyróżnia się, głównie za sprawą skórzanej oprawy, przewodnik¹³, który został oprawiony przez jednego z właścicieli wraz z dziełem

¹⁰ Dosłownie można tę frazę tłumaczyć jako: „na odpowiedzialność autora” czy też „ciążar dowodu spoczywa na autorze”.

¹¹ „Lucyusz Krassus [...], gdy mu w sadzawce pod pokojem zdechła ryba murena, jako córki własnej płakał, pogrzeb jej kosztowny sprawił i w żalobie po niej chodził [...]”, A. Wargocki, *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje* [...], Kraków: Jan Szarffenberger, [po 22 XI] 1610, s. 39.

¹² „[...] duszę jednego z Sapiehów porwał diabeł [...] za powieszenie kogoś za kradzież trzech karpia, którym Sapieha ten rzucił na strawę, by je utuczyć, ciała powieszonych za kradzież ludzi”, O. Kolberg, *Lud; jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, cz. 2, Kraków 1876, s. 131.

¹³ Sd.713.44–47.

podobnym gatunkowo, lecz dotyczącym Krakowa¹⁴. Również w tym przypadku większe zainteresowanie odbiorcy wzbudziły rozdziały dotyczące Rzymu chrześcijańskiego. Znaleźć tam można częste wskazania „N[ota] B[ene]” na marginesach oraz powtarzające się podkreślenia imion konkretnych postaci historycznych, które musiały wyjątkowo zainteresować czytelnika – „papież Grzegorz”¹⁵ został podkreślony w tekście cztery razy, tyle samo co „Łukasz Ewangelista”.

Wspomniane znaki rękopiśmienne świadczą o szczególnej uwadze, jaką czytelnik poświęcił dwóm związanym z instytucją Kościoła postaciom, a także, wraz z wyraźnymi oznakami przedkładania części chrześcijańskiej dzieła nad pogańską, implikują zainteresowanie właściciela historią Kościoła. Pierwszym aktywnym czytelnikiem i właścicielem tego druku, którego można z całą pewnością zidentyfikować, był kanclerz wielki litewski Jan Fryderyk Sapieha (1680–1751). Dowodem zapiska na karcie tytułowej: „Ex Libris Joannis Com[itis] in Koden Sapieha Castel[ani] Trocensis Capitanei Brestensis M[agni] D[ucatus] L[ithuaniae] 1719”, a także obecność na *verso* górnej okładki ekslibrisu z roku 1730. Z kolei na stronie 80 dzieła *Stołecznego Miasta Krakowa kościoły i klejnoty* do wydrukowanego na końcu katalogu królów polskich tą samą ręką, którą poczyniono wpis własnościowy Sapiehy, dopisano pięciu królów: „Jan Kazimierz brat Władysława, Michał Korybut ks[ia]żę Wiśniowiecki, Jan Sobieski tego imienia III, August II książe i elektor saski oraz S[tanisław Leszczyński]”. Zapisy te potwierdzają, że użytkownik książki żył w pierwszej połowie XVIII wieku. Jest to niestety proweniencja późniejsza od daty wydania książki o prawie sto lat, ryzykowne byłoby więc stwierdzenie, że Sapieha był pierwszym właścicielem druku.

Jan Fryderyk Sapieha był starostą brzeskim, referendarzem litewskim, kasztelanem trockim, kanclerzem wielkim litewskim, a przy tym również zapalonym bibliofilem¹⁶. W latach 1697–1702 odbył podróż po krajach Europy Zachodniej. Wojaż ten przebiegał przez Niemcy, Holandię, Anglię i Francję, jest więc prawdopodobne, że przy okazji wizyty we Francji w 1700 roku odwiedził również Włochy. Być może Sapieha zakupił przewodnik Wargockiego właśnie z myślą o tej podróży.

W Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie przechowywany jest katalog księgozbioru Jana Fryderyka Sapiehy sporządzony w 1744 roku, siedem lat przed jego śmiercią. Spis ten zawiera 3500 pozycji. Obejmuje dzieła łacińskie, polskie, francuskie, niemieckie i włoskie. Tematyka jest różna, stanowi przekrój przez wszystkie dziedziny wiedzy, co sugeruje, że właściciel był człowiekiem wszechstronnie wykształconym, o szerokim spektrum zainteresowań.

Treść podkreślonych fragmentów dotyczących kościoła Santa Maria in Ara Coeli, postaci św. Łukasza i papieża Grzegorza wyraźnie koresponduje z zainteresowaniami

¹⁴ W kločku intrologatorskim oprawiono razem dzieła: *O Rzymie...*, Piotra Hiacynta Pruszcza *Stołecznego Miasta Krakowa kościoły i klejnoty* wydane w roku 1647 w Krakowie, *Krótkie opisanie praw, przywilejów, wolności [...] królów, monarchów, książąt polskich* [b.m. i r.] oraz *Copia Responsorium serenissimi Augusti II* [b.m. i r.].

¹⁵ Chodzi o papieża Grzegorza I Wielkiego.

¹⁶ Z. Zielińska, *Sapieha Jan Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa 1994, s. 12–16.

naukowymi Jana Fryderyka Sapiehy. O Rzymie traktował prawdopodobnie jako materiał źródłowy służący zgłębianiu tematu badawczego, nad którym pracował – trudnił się sporządzaniem zarówno łacińsko-, jak i polskojęzycznych opracowań dotyczących obrazu Matki Bożej Kodeńskiej¹⁷. Obraz ten miał być namalowany z rozkazu Grzegorza Wielkiego przez św. Augustyna na wzór rzeźby autorstwa św. Łukasza. Inny obraz autorstwa ewangelisty, obnoszony przez św. Grzegorza po Rzymie w czasie zarazy, był z kolei przechowywany w kościele Ara Coeli. Z tego zapewne względu, drogą bliższych i dalszych skojarzeń oraz z racji zainteresowania tematem, Jan Fryderyk Sapiaha podkreślił wspomniane fragmenty.

Kolejną osobą, której znaki własnościowe widnieją na druku, był Aleksander Sapiaha (1773–1812), szambelan Napoleona i miecznik warszawski. Jego wpis własnościowy „Ex libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regiae Varsaviensi anno 1810” znajduje się na pierwszej stronie dedykacji. Proweniencja świadczy również o tym, że Sapiaha przekazał książkę warszawskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Aleksander nie był jednak, wbrew pozorom, bezpośrednim spadkobiercą przechowywanej w Kodniu biblioteki po Janie Fryderyku.

Po śmierci Jana Fryderyka w 1751 roku bibliotekę wraz z innymi majątkami odziedziczył najstarszy syn wojewody mściławskiego – Jan Sapiaha, ten z kolei zmarł już w 1757 roku. W ten sposób księgozbiór przeszedł na własność Elżbiety Sapieżyny i jej syna, Kazimierza Nestora Sapiehy (1757–1798)¹⁸. Jako że Kazimierz studiował w warszawskim korpusie kadetów, w kręgu jego zainteresowań znajdowały się głównie zagadnienia wojskowe, matematyczne i fizyczne. Podczas gdy książki po Janie Fryderyku nadal spoczywały w Kodniu, Kazimierz Nestor gromadził podczas nauki osobistą biblioteczkę obfitującą w pozycje zgodne z jego zainteresowaniami. Zmarł w 1798 roku, po jego śmierci został sporządzony kolejny inwentarz zbiorów znajdujących się w Kodniu; obejmował on 3860 pozycji w 5690 woluminach, w tym książek polskich, do których zalicza się omawiany przewodnik, jedynie 443 tytuły w 546 woluminach. Ponieważ zmarły pozostawił po sobie ogromne długi, cały jego majątek, również książki, przeszedł na przełomie XVIII i XIX wieku na własność wierzycieli, czyli Teofili z Jabłonowskich Sapieżyny oraz jej syna Aleksandra Sapiehy, którego wpis znajduje się na pierwszej karcie omawianego przewodnika. Należy zwrócić uwagę na to, że choć na druku zachowały się jedynie dwie sapieżyńskie proveniencje, księgozbiór w okresie pomiędzy pojawieniem się na książce znaków własnościowych Jana Fryderyka a pozostawieniem wpisu przez Aleksandra zdążył dwukrotnie zmienić właściciela.

¹⁷ Między innymi: J.F. Sapiaha, *Monumenta Antiquitatum Marianarum Jn [sic!] Imagine [...] Virginis Deiparæ de Guadalupe Codnensis*, Warszawa: Drukarnia Jezuitów, 1721; to samo po polsku: *Monumenta albo zebranie starożytnych ozdób przenajświętszej Bogarodzicy Panny Maryi w dawnym wielce obrazie, kodeńskim de Gwadaluppe [...]*, Warszawa: Drukarnia Jezuitów, 1723 [cz. I], oraz Sandomierz: Drukarnia Jezuitów, 1723 [cz. II], a także dwie inne pozycje dotyczące tego obrazu. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 27, wyd. S. Estreicher, Kraków 1929, 91–98.

¹⁸ H. Domańska, *Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, z. 1.

Aleksander Sapieha aktywnie uczestniczył w życiu politycznym, był też członkiem polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Jego zainteresowania skupiały się wokół matematyki i przyrody, prowadził prace doświadczalne, interesował się geologią¹⁹. Był nie tylko poważanym uczonym, ale też hojnym mecenasem. Podarował Towarzystwu cały kodeński księgozbiór²⁰. Sześć tysięcy woluminów przetransportowano do Warszawy w dwóch partiach, pierwszą w grudniu 1803 roku, drugą w czerwcu 1810. Oprócz samych książek Aleksander Sapieha przekazał bibliotece Towarzystwa specjalny fundusz przeznaczony na pomnażanie zbiorów, który miał być pobierany przez kolejne pięćdziesiąt lat. W roku 1810 książki podarowane przez Sapiehę zaopatrzone w noty identyczne jak widoczna na pierwszej karcie przewodnika, a w 1811 roku oddano bibliotekę Towarzystwa do użytkowania publicznego. Wszystkie książki z Kodnia otrzymały również nalepki biblioteczne ze specyficzną dla tego zbioru sygnaturą – oznaczeniem klasyfikacji rzeczowej i numerem porządkowym. Aleksander Sapieha zmarł w 1812 roku i prawdopodobnie przekazał do biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk również swój prywatny księgozbiór²¹. Towarzystwo przestało istnieć niedługo po jego śmierci, zostało rozwiązane przez władze rosyjskie w roku 1832, w ramach represji po powstaniu listopadowym. Mimo wyraźnego zapisu, że książki miały być zwrócone rodzinie, wola Aleksandra Sapiehy nie została uszanowana. Już w pierwszej połowie XIX wieku powstał plan skonfiskowania i wywiezienia zbiorów Biblioteki Publicznej przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim oraz biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk do Petersburga. Zezwolono na pozostawienie na miejscu książek w języku polskim i rosyjskim, a także tych z zakresu teologii, medycyny i astronomii²². Część biblioteki Towarzystwa, która nie została wysłana do Rosji, przeszła na własność Biblioteki Rządowej²³. Większość księgozbioru TPN wywieziono do Petersburga jednym z transportów, które odbyły się pomiędzy 1832 a 1834 rokiem.

W kolejnym egzemplarzu *O Rzymie*²⁴ brak rękopiśmiennych marginaliów, jednak na karcie tytułowej widnieje zapis: „Do Biblioteki Konwentu Imbramowickiego oddał X[iądz] D[ominik] Lochman K[anonik] K[rakowski] d[ie] 4 maja 1739”. Dominik Franciszek Lochman (1664–1742), doktor obojga praw, kanonik krakowski (1704), kustosz opatowski, dziekan sandomierski, archiprezbiter mariacki w Krakowie, kanonik sądecki, egzaminator synodalny, opat hebdowski

¹⁹ Z. Wójcik, *Sapieha Aleksander Antoni*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 569–572.

²⁰ U. Paszkiewicz, *Biblioteka Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, w: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy – Biblioteka Główna, *Historyczne księgozbiory warszawskie*, cz. 1, Warszawa 1995 (Sesje Varsavianistyczne, 5), s. 18–41.

²¹ Można wnioskować to chociażby na podstawie zachowanych w zbiorach BUW książek, które nie posiadają żadnych wcześniejszych znaków własnościowych, a jedynie te Aleksandra Sapiehy i Towarzystwa.

²² K. Niklewiczówna, *Oddział Starych Druków Biblioteki uniwersyteckiej w Warszawie 1949–1977*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1985, z. 8, s. 14.

²³ Biblioteka Rządowa – nazwa BUW w latach 1834–1840.

²⁴ Sygn. Sd.713.115.

i archidiakon sandomierski²⁵, zmarł 25 października 1742 roku²⁶. O jego bibliotece wiemy niewiele, w BUW zachowały się jednak inne jego książki, łącznie 38 woluminów, niemal wszystkie o tematyce teologicznej. Zbiory należące niegdyś do ojca Lochmana posiadają zapisy świadczące o oddaniu ich do biblioteki klasztoru Norbertanek w Imbramowicach, którego był dobrodziejem – wspierał klasztor i pomagał siostrze w trudnych momentach, na przykład podczas odbudowy po pożarze w 1710 roku²⁷.

W kolejnym z omawianych egzemplarzy przewodnika Wargockiego²⁸ występują dwa rodzaje marginaliów: jedne w postaci popularnego „N[ota] B[ene]” atramentem na marginesach oraz drugie, inną ręką, ołówkiem. „NB” pojawia się, co znamienne, jedynie w części o Rzymie chrześcijańskim. Zaznaczono passusy dotyczące relikwii znajdujących się w kościele św. Pawła oraz o fundacji bazyliki Matki Boskiej Większej, fragment z opisu bazyliki św. Krzyża Jerozolimskiego (dotyczący tego, że Konstantyn Wielki podarował kościołowi srebrne lichtarze i naczynia oraz złote kielichy), a także, przy opisie kościoła św. św. Piotra i Marcelina, który zbudował Konstantyn Wielki, powtórnie zwrócono uwagę na postać tego cesarza.

Być może zapiski te pochodzą od Floriana Łaniewskiego, którego w tym przypadku możemy uznać za pierwszego dającego się zidentyfikować właściciela druku. Na karcie B1, która już w XVII–XVIII wieku była pierwszą kartą zachowaną, został umieszczony zapis proveniencyjny z tego okresu: „Usui P[a]tris Floriani Łaniewski Wołk Ord[inis] D[ivi] B[asilii] M[agni]”. O Łaniewskim na podstawie zachowanych druków wiemy tyle, że w 1702 roku sprawował funkcję opata klasztoru Bazylianów w Supraślu, czego potwierdzeniem jest druga notatka z omawianego egzemplarza, umieszczona nieco wyżej od poprzedniej: „Monasterij Supraslen[sis]”. Wiadomo również, że w Supraślu, gdzie mieszkał od dziecka, Łaniewski złożył śluby zakonne, był zatem wychowankiem tamtejszego klasztoru²⁹. Studiował filozofię w Wilnie i Krakowie. Funkcję archimandryty sprawował w latach 1701–1708, czyli do śmierci³⁰. Inwentarz księgozbioru biblioteki

²⁵ B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 2, Kraków 1999, s. 73, 501; J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1926, s. 188–189.

²⁶ *Katalog biskupów, prałatów, kanoników krakowskich* (oprac. L. Łętowski, t. 3: *Prałaci i kanonicy krakowscy*, Kraków 1852, s. 264) podaje informację popartą aktami kapituły, jakoby Lochman zmarł już w roku 1738, jest to jednak informacja nieprawdziwa, ponieważ na druku wyraźnie widnieje zapisana ręcznie data przekazania książki norbertankom – 1739, więc należy przyjąć datę śmierci podawaną przez Wiśniewskiego (25 października 1742).

²⁷ Dzieje klasztoru w XVIII wieku są dokładnie znane dzięki kronice prowadzonej w tym stuleciu przez księżkę Zofię Grothównę (*Z. Grothówna, Kronika klasztorna siostr norbertanek w Imbramowicach, 1703–1741*, wyd. W. Bielak, W.W. Żurek SDB, Kielce 2016).

²⁸ Sd.713.135.

²⁹ B. Pietnoczenko OSMB, *Przeptyw zakonników między archimandrią supraską a Zakonem św. Bazylego Wielkiego (XVII–XIX w.)*, w: *Dzieje opactwa supraskiego*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym–Lublin–Mińsk 2015 (Acta Collegii Supraslensis, 18), s. 123–124.

³⁰ J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013, s. 162.

supraskiej³¹ z 1829 roku nie notuje *O Rzymie*, co sugeruje, że książka opuściła zbioru klasztoru jeszcze przed sporządzeniem tego spisu.

Na podstawie charakterów pisma oraz typowych zapisek czy sygnatur można pokusić się o identyfikację dwóch kolejnych, po Łaniewskim i bazylianach, właścicieli książki. Pierwszym z nich był Kazimierz Chromiński (1759–1816), historyk literatury, publicysta i bibliofil³². Od 1797 roku nauczał prawa, historii i geografii. Jakie wykształcenie sam odebrał, niestety nie udało się dotychczas ustalić, pewne jest jednak, że studiował w Warszawie³³. W roku 1815 uzyskał doktorat na Uniwersytecie Wileńskim. W latach 1787–1795 pracował w warszawskiej Bibliotece Załuskich. Zajmował się uzupełnianiem zasobu tej księżnicy przez ustawiczne penetrowanie zbiorów innych bibliotek. Choć Chromiński darzył niesłabnącym zainteresowaniem różne dziedziny nauki, to jego uwaga koncentrowała się przede wszystkim na książkach. Był znawcą bibliografii polskiej, zawsze zorientowanym w wydawniczych nowościach. Przy okazji pracy na rzecz Biblioteki Załuskich gromadził także swój prywatny księgozbiór. Jego głównie humanistyczna biblioteka liczyła co najmniej sześć tysięcy woluminów (książki zbierane w latach 1779–1816). Posiadał również rękopisy i ryciny powycinane z egzemplarzy będących własnością innych bibliotek. Gromadził swój księgozbiór w dwóch miastach – Lublinie i w Świsłoczy. Do biblioteki Liceum Warszawskiego został przekazany ten drugi (lubelski prawdopodobnie uległ rozproszeniu)³⁴. Aktualnie w Gabinetie Starych Druków BUW przechowywane są łącznie co najmniej 274 druki ze znakami własnościowymi Chromińskiego – zwykle jest to „Chr” zapisane czerwonym atramentem na karcie tytułowej. O przynależności do jego biblioteki świadczą też, jak w przypadku omawianego woluminu, nanoszone na druk charakterystycznym duktem pisma, za pomocą ołówka, nazwy miejsca lektury lub miejsca zakupu książki. Na stronie 53, gdzie zaczyna się druga część dzieła Wargockiego, Chromiński zapisał właśnie miejsce oraz datę rozpoczęcia lektury: „8 9br [novembris] 1811 Świsłocz”.

Duża część książek bibliofila pochodziła z Biblioteki Załuskich, w której pracował. Na wielu znajdują się też znaki bibliotek klasztornych. Najwięcej woluminów Chromiński pozyskał od jezuitów, karmelitów bosych, wspomnianych już bazylianów z Supraśla i pijarów. Nie zawsze uzupełniał braki biblioteczne w sposób nielegalny, zdarzało się, że duchowni ofiarowywali mu książki w dowód przyjaźni.

³¹ Inwentarz zamieścił w aneksie 9 do swojej pracy Józef Maroszek (*ibidem*, s. 486–529).

³² Więcej na temat życiorysu Chromińskiego w pracach Oleny Błażejewicz, *Księgozbiór szlachecki Kazimierza Chromińskiego z okresu Oświecenia*. „Roczniki Biblioteczne” 1971, r. 15, oraz *W kręgu Biblioteki Załuskich. Bibliofilstwo Kazimierza Chromińskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1976, z. 2.

³³ *Chromiński Kazimierz*, w: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 4: Oświecenie. Hasła ogólne, rzeczowe i osobowe A–H*, oprac. E. Aleksandrowska et al., red. do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1966, s. 358.

³⁴ Więcej o bibliotece Chromińskiego zob. O. Błażejewicz, *Chromiński Kazimierz*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 124; *Chromiński Kazimierz*, w: *Bibliografia literatury polskiej...*, s. 358.

W późniejszych latach życia Chromiński cierpiał na pogłębiającą się manię prześladowczą, choroba psychiczna doprowadziła go do śmierci samobójczej. Kolekcjonował sumiennie książki autorów polskiego odrodzenia i baroku oraz, zgodnie z ówczesnymi trendami, klasyków literatury antycznej. Najstarszy druk w jego księgozbiornie pochodził z roku 1515 (*Opera omnia* Seneki). Ulubionymi działami tematycznymi Chromińskiego były literatura teologiczna, filozoficzna i dewocyjna. Biblioteka była dla niego również warsztatem pracy prawnika i działacza sejmikowego.

Pozostałe pochodzące od Chromińskiego komentarze ołówkiem mają różny charakter. Stanowią bardzo często zapisy liczbowe obok tekstu, w którym występują słownie³⁵. Liczby na marginesach pojawiają się często, bo aż osiemnaście razy, tego rodzaju zapisy są raczej niespotykane w innych drukach. Być może powodem ich nanoszenia była wyjątkowa skrupulatność czytelnika i jego filologiczne, a jednocześnie inwentaryzatorskie zacięcie. W części o Rzymie pogańskim tylko w kilku miejscach można znaleźć znacznik „n[ota] b[ene]” lub „ob[acz]”³⁶ i zapiski indeksowe – w części chrześcijańskiej na marginesie zapisano „kubek” przy passusie o kubku znajdującym się w bazylice św. Jana na Lateranie, z którego pił truciznę Jan Ewangelista. Przy słowie „Asylum” na stronie 67 zapisano na marginesie skróconą jego formę „Asyłu[m]”. Występuje też, typowe dla dawnych czytelników, wskazanie na fragmenty dotyczące Polski, na przykład o miejscu pochówku kardynała Hozjusza – strona 69: „Leży też [w bazylice Santa Maria in Trastevere – M.O.] i nasz Polak on wielki, zacny i świętobliwy kardynał Hozyusz”. Na marginesie strony 72 („Piękny to kościół, leży w nim Marek Antoni Muret, wielki a prawie sławny krasomówca łaciński”) zapisano „Muret”, na stronie 79 wzmianka o Stanisławie Reszce „Świętego Stanisława biskupa i męczennika krakowskiego [kościół – M.O.], założył go zacny on Polak nasz i pamięci nieśmiertelnej godny kardynał Hozyusz, a ozdobił Stanisław Reszka opat jędrzejowski” została na marginesie skwitowana komentarzem „Polski Reszko”. Na stronie 79 przy tekście dotyczącym kościoła Santa Maria in Ara Coeli („Zmurowany jest ten kościół na fundamencie kościoła pogańskiego boga Jowisza [...]”) dopisano: „po Watykanie”. Chromiński mógł zaznaczyć ten fragment, by podkreślić, że Kościół został ufundowany później (XIII w.) niż powstała w IV wieku bazylika św. Piotra, zapis mógł też jednak stanowić spisaną dla siebie samego sugestię ewentualnego planu zwiedzania miasta. Chromiński był czytelnikiem dokładnym. Pod marginalium odautorskim odsyłającym odbiorcę do psalterza Kochanowskiego („Kochanowski w psalterzu. fil: 143”) dopisał „moja 141”, co miało najprawdopodobniej znaczyć,

³⁵ Na przykład: s. 21 w tekście „szesnaście kroc sto tysięcy”, na marginesie: „16, 000, 000”; s. 58 w tekście „trzysta”, na marginesie „300” itd.

³⁶ Sd.713.135, s. 8 „NB” przy: „Tenże [cesarz Wespazjan – M.O.] po zburzeniu Jeruzalem położył w nim Skrzynię Testamentu, lichtarz złoty o siedmiu świecach, stół złoty [...]”; „ob” przy: „Była druga własna piramida, większa daleko, pod górą Watykanem, którą Aleksander Szósty papież z pewnych przyczyn rozwalić kazał”. Wskazania „nb” i „ob” zapisane ołówkiem występują na marginesach wymiennie, z kolei wszystkie pozostałe zapiski Chromińskiego były sporządzane w języku polskim.

że w jego egzemplarzu informacja znajduje się nie na stronie 143, a 141 (najpewniej korzystał z innego niż Wargocki wydania).

W roku 1816 księgozbiór Chromińskiego przeszedł, na mocy testamentu, do zbiorów biblioteki Liceum Warszawskiego, która wkrótce stała się częścią nowo powstałej Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Królewskim. Omawiana książka, o dziwo, nie została jednak oznaczona charakterystycznym dla Liceum Warszawskiego „LV”, posiada natomiast późniejsze znaki własnościowe, z którymi wiąże się nazwisko kolejnego znanego polskiego „książkołapa” – Kajetana Kwiatkowskiego (1770–1852).

Kwiatkowski uzupełnił w przewodniku brakujące strony, przynależność do jego biblioteki sugeruje nie tylko charakterystyczny dukt pisma, ale też sposób zapisania sygnatury w górnym rogu na *recto* dosztukowanej karty tytułowej. Ten sam numer powtarza się, w towarzystwie dwóch gwiazdek, na pierwszej oryginalnej stronie druku. Znaki takiego rodzaju występują na różnych woluminach należących niegdyś do Kwiatkowskiego³⁷ i świadczą o przynależności omawianego egzemplarza do jego biblioteki.

Kajetan Kwiatkowski był historykiem, bibliofilem, publicystą i tłumaczem, szambelanem Stanisława Augusta i pisarzem politycznym. W latach 1804–1810 pełnił funkcję bibliotekarza w nieświeskiej bibliotece Dominika Radziwiłła, skąd został zwolniony z powodu niedopełnienia obowiązków, jednak przyczyną mogło być również regularne przywłaszczanie mienia biblioteki. Jeszcze w 1804 roku Onufry Kopczyński chwalił go przed Towarzystwem Przyjaciół Nauk (którego członkiem Kwiatkowski miał zostać w 1805 r.) jako „gorliwego literatury polskiej miłośnika, posiadającego bibliotekę i dającego dostęp do niej członkom TPN”³⁸. Z Nieświeża Kwiatkowski przeniósł się do Warszawy, gdzie pełnił między innymi funkcję kuratora Szkoły Wojewódzkiej Pijarów. Zgromadził kilkutysięczny księgozbiór, złożony głównie z książek polskich i Polski dotyczących. Posiadał druki z okresu reformacji, literaturę dramatyczną i osiemnastowieczne tłumaczenia, a także inne stare druki o proveniencjach klasztornych. W 1838 roku Kwiatkowski sprzedał swój księgozbiór bibliotece Banku Polskiego, której zbiory w roku 1899 zostały przekazane do BUW. Jako że na karcie ochronnej omawianego egzemplarza widnieje zapisana ołówkiem sygnatura biblioteki Banku Polskiego, a brak znaków świadczących o przynależności do biblioteki Liceum Warszawskiego, determinuje to drogę książki od Chromińskiego do Kwiatkowskiego, a nie odwrotnie (obaj bibliofile byli niemal równolatkami). W jaki sposób książka trafiła z rąk jednego do drugiego, jak na razie nie ustalono, jednak księgozbiór Chromińskiego, zanim został włączony do zbiorów Biblioteki Liceum Warszawskiego, był przez pewien czas przechowywany w Warszawie. Być może właśnie wtedy Kwiatkowski wszedł w posiadanie tego woluminu. Czy drogą legalną – nie wiadomo.

W ostatnim egzemplarzu³⁹ *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim* próżno szukać jakichkolwiek znaków własnościowych.

³⁷ GSD BUW przechowuje 129 książek drukowanych w XVI wieku i 157 w XVII i XVIII pochodzących z biblioteki Kwiatkowskiego.

³⁸ Za: B. Krakowski, *Kwiatkowski Kajetan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1992, s. 356–358.

³⁹ Sd.713.132.

Delicje ziemie włoskiej

Wiadomo o dwóch polskich wydaniach *Delicij*⁴⁰. Pierwsze z roku 1665, drukowane w Krakowie przez dziedziców Krzysztofa Schedla, znane w Polsce w siedemnastu egzemplarzach, oraz drugie z roku 1687, znane w sześciu egzemplarzach⁴¹, drukowane w Kaliszu w drukarni jezuitów.

Część bibliografii⁴² niesłusznie klasyfikuje polskie *Delicje* jako anonimowe. Stanowią one przekład druku po raz pierwszy wydanego po niemiecku we Frankfurcie nad Menem w roku 1599 jako *Delitiae Italiae*⁴³. Autorem był Georg Kranitz von Wertheim, niemiecki pisarz i podróżnik⁴⁴. Przewodnik był najprawdopodobniej kierowany do pielgrzymów planujących zwiedzenie Wiecznego Miasta przy okazji roku jubileuszowego 1600 (zestawiając ze sobą nowożytny przewodniki po Rzymie oraz tzw. instrukcje jubileuszu, możemy stwierdzić, że produkcja publikacji tego typu zdecydowanie wzrastała w latach jubileuszowych oraz w czasie bezpośrednio je poprzedzającym)⁴⁵. Dzieło ukazało się ponownie rok później w Kolonii, a następne wznowienia wyszły w latach 1601, 1604 i 1609. *Delitiae* przetłumaczono też na język niderlandzki i wydano w latach 1602, 1609 i 1620.

Jest to nie tylko przewodnik, ale też instrukcja podróży po Italii. Autor zwraca uwagę na odległości między miastami i bezpieczne miejsca, w których można zażyć wypoczynku. Tekst został dość wiernie przełożony i choć tłumacz dokonał w nim pewnych cięć (zwłaszcza w przypadku fragmentów nawiązujących bezpośrednio do narodu niemieckiego⁴⁶), to jednak nie zastąpił wątków niemieckich polskimi,

⁴⁰ W artykule *Le "Delizie italiane" negli stereotipi di opinioni dei Polacchi del Seicento* Andrzej Litwornia wysnuł przypuszczenie, jakoby istniało jeszcze jedno, wcześniejsze wydanie, które miałoby się ukazać około roku 1646. Niestety nie jest znany żaden egzemplarz tego wydania. Zob. A. Litwornia, *Le "Delizie italiane" negli stereotipi di opinioni dei Polacchi del Seicento*, w: *Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illuminismo*, a cura di V. Branca, Firenze 1986, s. 331–346.

⁴¹ Egzemplarz Biblioteki Jagiellońskiej nie jest unikatem, ale jako jeden z nielicznych jest wolny od poważnych defektów i, w przeciwieństwie chociażby do egzemplarzy BUW czy Ossolineum, posiada kartę tytułową. Kompletną kartę tytułową ma tylko egzemplarz Biblioteki Kórnickiej.

⁴² Jak chociażby: K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 15, Kraków 1897, s. 126–127; *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII*, oprac. B. Górńska, W. Tyszkowski, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, poz. 1591 i 1592; *Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, cz. 3: *Polonica XVII wieku*, oprac. J. Rudnicka, przy współud. J. Górki, K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, Warszawa 1976, poz. 364.

⁴³ *Delitiae Italiae, Das ist: Eigentliche Beschreibung*, Frankfurt am Main: Philipp Engel, 1599. Kolejne wydania: Leipzig: [s.n.], 1599; Leipzig: Franz Schnellboltz, 1600; Köln: Balthasar Clipeus, 1600.

⁴⁴ Informacje potwierdzające autorstwo możemy znaleźć we wstępie do czytelnika w: G. Kranitz von Wertheim, *Delitiae Italiae...*, Leipzig: Valentin am Ende, 1604, s. 6. Informację potwierdza także Andrzej Litwornia w swej książce „*Dantego któż się odważy tłumaczyć?*” *Studia o recepcji Dantego w Polsce* (Warszawa 2005 (Studia Staropolskie. Series Nova, 11), s. 84).

⁴⁵ Zob. S. Rossetti, *Rome...*; O. Kwapis, *Do Rzymu! Sztuka i wielkie jubileusze (1300–1575)*, Warszawa 2014; M. Pazienti, *Le guide di Roma tra medioevo e novecento: dai Mirabilia Urbis ai Baedeker*, Roma 2013.

⁴⁶ A. Litwornia, *Le "Delizie italiane"...*, s. 331–346

przez co czytelnik nie dowiaduje się zbyt wiele o godnych zobaczenia w Italii polonikach. W przewodniku brakuje chociażby informacji obecnej w każdej polskiej relacji, mianowicie wzmianki o kościele św. Stanisława – polskiej świątyni i hospicjum rzymskim ufundowanym przez Stanisława Hozjusza. Kranitz koncentruje swój opis na kościołach, relikwiach i miejscach świętych. Choć pozostają one dla autora najważniejsze, nawiązuje on również do historii starożytnej miasta. Nie stara się udowodnić wyższości kultury chrześcijańskiej nad pogańską. W *Delicyjach* nie ma zatem, mocno zakorzenionej na gruncie polskim, kontreformacyjnej postawy krytykującej antyczny Rzym jako stolicę herezji i rozpusty.

Gabinet Starych Druków BUW przechowuje dwa egzemplarze polskiego przekładu *Delicyj*, po jednym z obu wydań.

Najwcześniejsze znaki własnościowe w woluminie z 1665 roku⁴⁷ pochodzą dopiero z przełomu XVIII i XIX wieku i świadczą o przynależności książki do biblioteki Ignacego Krasickiego (1735–1801). Kolekcjonerstwem książek Krasicki zainteresował się już w wieku dwudziestu czterech lat we Włoszech, gdzie przebywał w latach 1759–1761 wraz z podstolim litewskim Janem Rzewuskim. Krasicki opuścił ojczyznę w sierpniu, by w listopadzie przybyć do Rzymu. Zamieszkał w hospicjum św. Stanisława, gdzie wybrano go na czwartego prowizora i opiekuna hospicyjnego archiwum⁴⁸. Pobyt w Rzymie był dla przyszłego biskupa warmińskiego elementem popularnego wówczas Grand Tour, miał służyć jako niezbędne uzupełnienie edukacji młodego człowieka. Niewykluczone, że Krasicki zaopatrzył się w *Delicyje* właśnie z myślą o wyjeździe do Rzymu. Podczas wyjazdu poeta nawiązał liczne cenne kontakty, między innymi z zagranicznymi księgarzami. Stanowisko biskupa, które piastował od 1767 roku, pozwoliło mu rozwijać bibliofilską pasję – w swojej bibliotece w Lidzbarku Warmińskim gromadził dzieła obce (dwie trzecie księgozbioru) i polskie o rozmaitej tematyce, głównie teologiczne, ale też literaturę klasyczną, polską i francuską⁴⁹.

Już jako arcybiskup w 1795 roku przeniósł zbiory do Skierniewic. Swoje tomy oprawiał zwykle w marmoryzowaną skórę cielęcą⁵⁰ (przykładem obwoluta omawianego egzemplarza). Funkcję bibliotekarzy w księżnicy Krasickiego pełnili Joachim Kalnassy i ks. Michał Fil. To właśnie ręką któregoś z nich na *verso* górnych okładek lub na wyklejki woluminów nanoszone były charakterystyczne wpisy „Kras[icki]” pomarańczową i czarną kredką.

Krasicki zmarł w 1801 roku. Dopiero w roku 1804⁵¹ przewieziono jego książki ze Skierniewic do Zamku Królewskiego w Warszawie, skąd po sześciu latach zostały

⁴⁷ Sd. 711.218.

⁴⁸ Z. Goliński, *Krasicki Ignacy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław 1970, s. 150.

⁴⁹ Więcej na temat księgozbioru Krasickiego zobacz w: S. Rygiel, *Losy księgozbioru Ignacego Krasickiego*, „Exlibris” 1922, z. 4.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 9.

⁵¹ Zob. W. Słodkowski, *Dzieje biblioteki Krasickiego w świetle odnalezionych dokumentów*, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 3.

przekazane do Liceum Warszawskiego. W tym samym roku sporządzono inwentarz biblioteki Krasickiego, w którym jednak *Delicje* nie są notowane. Wtedy to, w roku 1810, Liceum otrzymało jako depozyt księgozbiór (wraz z katalogiem) Krasickiego liczący 1986 dzieł w 5555 tomach (część biblioteki arcybiskupa prawdopodobnie uległa rozproszeniu)⁵².

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, jako spadkobierczyni spuścizny po Liceum Warszawskim, weszła w posiadanie całego zachowanego księgozbioru Ignacego Krasickiego⁵³. Na kartach omawianej książki brak jakichkolwiek innych, poza wspomnianymi zapisami „Kras”, znaków własnościowych lub śladów lektury.

Drugi egzemplarz *Delicj* przechowywany w BUW⁵⁴ reprezentuje edycję z roku 1687. Na *recto* pierwszej zachowanej karty widnieje datowany na wiek XVII lub XVIII zapis „Eccl[esi]ae Colleg[ia]e Vielun[ensis]” oraz drugi, na dole strony: „ECV”. Są to znaki świadczące o przynależności książki do biblioteki kolegiaty w Wieluniu.

Na stronie tytułowej znajduje się także, prawdopodobnie pochodząca z tego samego okresu, inskrypcja: „P[atris] Theodori Pisarski”. Książk Teodor Pisarski przyjął święcenia w 1752 roku, a w 1753 objął wikariat w kolegiacie wieluńskiej⁵⁵. Od 1758 roku pracował w Gaszynie koło Wielunia. Od około 1766 roku był seniorem kolegium wikariuszy wieluńskich. Dołożył wszelkich starań, by powiodła się odbudowa kościoła po pożarze w 1795 roku⁵⁶. Swoją księgozbiór, jak wynika z zapisu, przekazał bibliotece klasztornej.

Zasób biblioteki wieluńskiej można częściowo odtworzyć na podstawie inwentarza sporządzonego w 1766 roku. W spisie figuruje 212 pozycji⁵⁷, głównie o tematyce typowej dla bibliotek kościelnych, czyli teologicznej. Inwentarz notuje nieliczne książki w języku polskim, *Delicje* nie widnieją na liście, co może świadczyć o tym, że w roku 1766 nie były jeszcze włączone do zbiorów biblioteki, gdzie prawdopodobnie trafiły dopiero po śmierci ks. Pisarskiego – zapisy własnościowe Pisarskiego i biblioteki kolegiaty sporządzono różnymi charakterami pisma.

Na kartach książki brak jakichkolwiek śladów lektury, jedynie na *verso* dolnej okładki znajduje się krótka notka bibliograficzna „NB Maliszowski” oraz częściowo zniszczona zapiska, być może dewiza jezuitów „ad Maiorem Dei Gloriam”.

⁵² *Inwentarz Biblioteki Ignacego Krasickiego z 1810 r.*, oprac. S. Graciotti, J. Rudnicka, Wrocław 1973.

⁵³ Dzięki ukończonym badaniom proveniencyjnym nad zasobem szesnastowiecznym można dziś stwierdzić, że znaki własnościowe biskupa nosi 27 książek ze zbiorów GSD BUW wydrukowanych przed rokiem 1601. Jeśli chodzi zaś o będące wciąż w opracowaniu zbiory siedemnasto- i osiemnastowieczne, dotychczas udało się zidentyfikować 306 woluminów pochodzących z biblioteki Krasickiego. Sd.711.273.

⁵⁴ S. Zabraniak, *Z dziejów miejscowości i parafii Gaszyn*, „Veritati et Caritati” 2015, t. 4, s. 429.

⁵⁶ W. Przygodzki, *Z przeszłości Wielunia. Przyczynek do historii diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 1928, s. 31.

⁵⁷ T. Stolarczyk, *Biblioteka kapituły kolegiackiej w Wieluniu w świetle inwentarza z 1766 roku*, „Rocznik Wieluński” 2011, t. 11, s. 48.

Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny

Autor *Drogi rzymskiej*, Kazimierz Kognowicki (1752–1825), był jezuitą, historykiem, doktorem filozofii i nauk wyzwolonych⁵⁸. Pielgrzymkę do Rzymu odbył pod koniec wieku XVIII, a po powrocie, w roku 1783, wydał swoje zapiski drukiem. Opis zawiera, podobnie jak siedemnasto- i osiemnastowieczne „manuali”, skrótowe przedstawienia zwiedzanych po kolei miast i odległości między nimi, autor akcentuje polonika uświetniające kolejne etapy pielgrzymki. Kognowicki reprezentuje zgoła inne podejście do tematu niż piszący półtora wieku wcześniej Wargocki. Owszem, jak każdy z ówczesnych autorów wielokrotnie korzysta ze źródeł, jednak już na wstępie podkreśla wyraźnie: „Wszelako lepiej o tym wie się, co się widzieć niżli co się słyszeć tylko może”⁵⁹.

Droga rzymska pozostaje w pewnym kontraście do opisanych wcześniej *Delicij czy O Rzymie*. Autor przejawia typowe dla epoki oświecenia zainteresowanie sztuką, w swoim przewodniku wymienia nazwiska rzeźbiarzy i malarzy, charakteryzuje kościoły już nie tylko jako miejsca kultu, ale też przybytki służące kontemplacji sztuki. Renesansowy podróżnik koncentrował się przede wszystkim na zabytkach starożytnych, z kolei w wieku XVII wzrosło zainteresowanie ogrodami i nowinkami oferowanymi przez współczesną architekturę. Dla peregrynanta polskiego sztuka przez długi czas miała znaczenie marginalne. W epokach poprzedzających oświecenie bardziej istotne były informacje praktyczne, związane albo z miejscami kultu, albo ze starożytnościami, jednak bardziej w aspekcie naukowym niż estetycznym.

Kognowicki najpierw opisuje siedem wzgórz Rzymu, następnie wylicza zabytki starożytności i kościoły. Charakteryzuje najważniejsze bazyliki, w których można uzyskać odpusty i zobaczyć przechowywane relikwie. Autor do znanych z przewodników tras zwiedzania dodaje własne spostrzeżenia, propozycje obejrzenia obiektów, które według niego zasługują na uwagę, często ze względu na wysokie walory estetyczne. Podobna praktyka była rzadko uskuteczniata przez autorów wcześniejszych przewodników po Wiecznym Mieście, które stanowiły bardziej dzieła kompilacyjne niż autorskie.

Polskie instytucje przechowują łącznie dwadzieścia egzemplarzy przewodnika Kognowickiego. Jeden z nich znajduje się w zbiorach GSD BUW⁶⁰. Nosi on ciekawe, jednak nie całkiem jasne znaki proweniencyjne. Książka została wydrukowana w roku 1783, najwcześniejsze zapiski pochodzą z przełomu XVIII i XIX wieku.

Najstarsze znaki własnościowe pozostawiła osoba, która podpisała się na *verso* dolnej okładziny książki: „Ex rebus Antonij Casimiri Sforzias Paravizini”. Niestety, literatura nie dostarcza żadnych informacji na temat tego posesora. Poszukiwania utrudnia to, że jego nazwisko mogło brzmieć zarówno Pallavicini, Pallavicino, Paravicini, jak i Paravizzini, a poprzedzające je „Sforza” mogło występować nie tylko

⁵⁸ B. Natoński, *Kognowicki Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967, s. 260–261.

⁵⁹ K. Kognowicki, *Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny...*, k. [2]r.

⁶⁰ Sygn. 142489.

pod postacią członu nazwiska, ale również (jak w przypadku kardynała Pietra Sforzy Pallavicina) stanowić część imienia. Tożsamość tego, żyjącego najprawdopodobniej w XVIII wieku, właściciela książki pozostaje zatem nieodkryta, brakujące informacje biograficzne być może przechowuje któreś z rzymskich archiwów. Rozwiązanie tej kwestii będzie przedmiotem przyszłych badań.

W woluminie można znaleźć jeszcze inne, poza podpisem tajemniczego Paravinięgo, znaki rękopiśmienne. Na marginesach krzyżykami kreślonymi atramentem zaznaczono różne ustępy w tekście. Fragmenty te nie tworzą jednolitego zbioru tematycznego. Dotyczą przede wszystkim rzymskich poloników, co sugeruje, że właściciel był, lub przynajmniej czuł się, Polakiem. Czytelnik skrzętnie zaznaczał wszystkie wzmianki o Polsce, takie jak te o lokalizacji obrazu św. Stanisława Kostki czy kościoła św. Wojciecha. Uwagę zwrócił też na rzekome litewskie korzenie papieża Piusa VI⁶¹.

Podkreślono fragment dotyczący karmelitów bosych – „ciało jego [s. Valentinusa – M.O.] w Kościele pod Jegoż tytułem XX. Karmelitów bosych”⁶². Zaznaczone są też szczególnie intrygujące fragmenty dotyczące sztuki, na przykład opis słynnej rzeźby Jana Chrzciciela znajdującej się w pałacu Colonnów⁶³.

Na karcie tytułowej druku znajdował się zapis: „Conventus Varsaviensis Carm[elitarum] Discalc[eatorum]” (może to pozostawać w związku ze wskazaniem za pomocą krzyżyka na marginesie wspomnianego wcześniej ustępu o karmelitach bosych – użytkownik zaznaczał fragmenty dotyczące karmelitów kilkukrotnie). Został on zamazany i wydrapany przez kolejnego właściciela tak skrzętnie, że karta tytułowa uległa przedziurawieniu. Treść wpisu własnościowego można jednak wydedukować, porównując egzemplarz z innymi książkami z tej samej biblioteki, w których znaki proweniencyjne również były podobnie zamazywane, ale w niektórych przypadkach różne fragmenty zapiski są wciąż widoczne i możliwe do odczytania. Książka była więc w posiadaniu biblioteki warszawskich karmelitów bosych, mających siedzibę przy Krakowskim Przedmieściu. Duża część woluminów z księgozbioru tego klasztoru trafiła potem do biblioteki Banku Polskiego (w omawianym egzemplarzu widoczne są sygnatury Banku zapisane ołówkiem na karcie tytułowej). Kolejny po karmelitach właściciel książek z zapałem wydrapywał zapiski własnościowe biblioteki klasztornej. Na części książek BUW posiadających podobne wydrapane zapiski świadczące o przynależności do biblioteki warszawskich karmelitów pojawiają się też sygnatury biblioteki Kajetana Kwiatkowskiego, które można umiejscowić w czasie między karmelitami a Bankiem Polskim. Można podejrzewać⁶⁴, że to właśnie znany warszawski „książkołap” wszedł w posiadanie również i omawianego woluminu, na którym akurat nie została zanotowana sygnatura jego biblioteki. Hipotezę tę potwierdzałyby

⁶¹ K. Kognowicki, *Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny...*, s. 172, 188, 190.

⁶² *Ibidem*, s. 203.

⁶³ *Ibidem*, s.174

⁶⁴ Na temat badań nad księgozbiorem karmelitów zob. E. Truskołaska, *Burmistrz siedemnastowiecznej Warszawy Karol Zabrzecki i jego księgozbiór*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, z. 15 (*Zbiory rozproszone*, red. B. Bieńkowska), s. 129–132.

wspomniane sygnatury Banku Polskiego, któremu Kwiatkowski sprzedał swój księgozbiór, a także zapiska bibliograficzna „Latinus Ursinus 1424 Sacramosa” (jest to nawiązanie do zaznaczonego krzyżykami na stronie 281 fragmentu tekstu dotyczącego posła papieskiego Latina Ursina: „Skarbem bez szacunku jest prawdziwy gwóźdź Chrystusa Pana przysłany z Rzymu Władysławowi Jagiełowi królowi polskiemu przez posła papieskiego Latinusa Ursinusa kardynała biskupa ostieńskiego R. P. 1424”) znajdująca się na dolnej okładce, sporządzona prawdopodobnie jego ręką.

Wnioski

Rzym jest miastem wyjątkowym, odwiecznym świadkiem oddziaływania na siebie dwóch kultur – klasycznej i chrześcijańskiej – współistniejących, rywalizujących, a także zwalczających się za pomocą różnych metod. Przewodniki i opisy miasta nieraz pełniły funkcję narzędzi wspierających politykę Państwa Kościelnego, są też lustrem przemian, jakim Rzym ulegał przez wieki. Pierwsze polskojęzyczne opisy Wiecznego Miasta służyły też jako narzędzia kontrreformacyjne, miały za zadanie przekonywać o wyższości Rzymu chrześcijańskiego nad pogańskim. Opisywane druki były jednak przede wszystkim, zwłaszcza przez wzgląd na regularnie odbywające się jubileusze, produktem pojawiającym się na rynku w odpowiedzi na zapotrzebowanie klienta. Jak wynika z przytoczonych przykładów oraz analizy porównawczej licznych egzemplarzy innych książek przechowywanych w BUW, polski czytelnik lubował się w opisach zawierających znajome akcenty, zdecydowanie bardziej zajmował go też Rzym przedstawiany jako stolica chrześcijaństwa niż jako kolebka antycznej cywilizacji.

Dzięki badaniom proveniencyjnym przeprowadzonym na omówionych egzemplarzach można stwierdzić, że niekoniecznie służyły one właścicielom podczas podróży do Rzymu, ponieważ część ze zidentyfikowanych właścicieli we Włoszech nigdy nie była lub też nie zachowały się żadne informacje na ten temat. Niektórzy, zwłaszcza ci zainteresowani tematyką sakralną, traktowali te książki przede wszystkim jako źródło wiedzy i ciekawostek.

Książki z opisami miasta nie były raczej drukami drogimi, zwykle mógł sobie na nie pozwolić średnio zamożny czytelnik (publikacje polskojęzyczne kierowane były również do odbiorców nieznających łaciny, gorzej wykształconych)⁶⁵. Przewodniki

⁶⁵ Na cenę wpływała z pewnością niezbyt dobra jakość papieru oraz samego druku (czego dowodem liczne błędy typograficzne). Określenie przybliżonej ceny polskich przewodników pozostaje przedmiotem dalszych badań, najprawdopodobniej w XVII wieku wahała się ona w granicach od kilku do kilkunastu groszy polskich – tak mniej więcej przedstawia się zakres cen książek o podobnej objętości i cechach fizycznych drukowanych w tym samym okresie, co prezentowane publikacje, przechowywanych przez GSD BUW oraz innych egzemplarzy omawianych tytułów dostępnych online w wersji elektronicznej. O cenach książek w średniowieczu i epoce nowożytnej zob. np.: katalog wystawy *Printing R-evolution and Society, 1450–1500: Fifty Years that Changed Europe – I cinquant'anni che hanno cambiato l'Europa*,

i relacje z podróży nieraz pełniły też funkcję cieszącej się w XVII wieku ogromnym popytem literatury popularnej. Ktoś, kto nie był w posiadaniu środków wystarczających na zagraniczne wojaże lub też nie miał ochoty opuszczać miejsca zamieszkania, mógł oddać się fantazjom na ten temat podczas lektury przewodników, relacji z podróży i opisów obcych krajów, przy okazji poznając specyfikę i charakterystykę danego regionu (należy pamiętać, że książki i grafiki były wówczas, oprócz relacji ustnych, jedynym źródłem wiedzy)⁶⁶. Zarówno przewodnik Wargockiego, jak i *Delicje* doczekały się wznowień (te ostatnie również tłumaczeń), były więc pozycjami raczej poczytnymi, o czym świadczy także stan ich zachowania i późne oprawy.

Użytkownicy często podkreślali lub zaznaczali w tekście fragmenty szczególnie istotne w kontekście ich zainteresowań, ale też ustępy wyjątkowo szokujące czy wzbudzające niedowierzanie. Cechą charakterystyczną dawnego czytelnictwa było również dzielenie się na kartach książki własną wiedzą, o silniejszych lub słabszych związkach z poruszonym przez autora książki tematem. Właściciele zapisywali na marginesach czy luźnych kartach swoje daleko idące skojarzenia, nieraz zaczerpnięte z rodzimej historii czy legend⁶⁷.

Badania przeprowadzone na ośmiu egzemplarzach przechowywanych w Gabinetu Starych Druków BUW przynoszą cząstkową charakterystykę właścicieli polskich przewodników po Rzymie. Zbiory BUW są kolekcją, której duży procent stanowią księgozbiory poklasztorne, co rzutuje również na reprezentowany tu typ czytelnika i jego zainteresowania. Wspomniane we wstępie osiem tytułów w więcej niż sześćdziesięciu egzemplarzach jest przechowywane w zbiorach około trzydziestu różnych polskich instytucji. Dopiero badania proveniencyjne przeprowadzone na wszystkich tych woluminach zaowocują pełniejszą i wielowymiarową charakterystyką czytelnika i odbiorcy opisów Rzymu napisanych po polsku lub przez Polaków, wydawanych drukiem od XVI do XVIII wieku.

---

a cura di C. Dondi, Venezia 2018; M. Czapnik, *Liber hic Patauii comparatus est ad usum...: Purchasing of Books Made by Poles in Italy from the 16th to the 18th Century* [w druku].

⁶⁶ Nie powstało dotychczas opracowanie dotyczące śladów lektury w polskich lub zagranicznych drukowanych opisach obcych krajów. Przedstawione wnioski wysnuto na podstawie analizy porównawczej egzemplarzy omawianych tytułów przechowywanych w BUW i BN oraz tematycznie im podobnych (np. licznych egzemplarzy *Peregrynacji do Ziemi Świętej...* Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” czy przewodników po Włoszech i włoskich miastach). Określenie tożsamości użytkowników i adresatów dawnych przewodników po Rzymie między innymi na podstawie śladów lektury jest jednym z celów mojej planowanej pracy doktorskiej.

⁶⁷ Na temat dawnych praktyk czytelniczych zob. na przykład: H.J. Jackson, *Marginalia, Readers Writing in Books*, New Haven 2001; W.H. Sherman, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia 2009; I. Wienczek-Sielska, *Adnotacje rękopiśmienne i inne ślady lektury jako źródło do badań nad mentalnością epok dawnych (na przykładzie praktyk czytelniczych Andrzeja Obremskiego SJ)*, Warszawa 2019 (rozprawa doktorska pod kierunkiem dr hab. Joanny Partyki, prof. IBL PAN, Uniwersytet Warszawski, Wydział „Artes Liberales”); J.S. Gruchała, *Lucunda familia librorum. Humanieści renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002; A. Arendt, *Archeologia zatroskania. Staropolskie kalendarze w działaniu*, Warszawa 2019; W. Pawlak, *De eruditione comparanda in humanioribus...*

Bibliografia

Źródła

Kognowicki K., *Droga rzymska z nawrotem do swojej ojczyzny nie bez gościńca nazad powróconego...*, Warszawa: Drukarnia Misjonarzy, 1784.

Sygn. BUW: 142489

Prow.:

1. C[onventus] V[arsaviensis] C[armelitarum Discalceatorum] [= karmelici bosy – Warszawa] – wytarty i wydrapany zapis na stronie tytułowej, XVIII wiek.
  2. Ex rebus Antonij Casimiri Sforzias Paravizini – zapis na wyklejce dolnej, XIX wiek.
  3. [Biblioteka Banku Polskiego] – sygnatura ołówkiem na stronie tytułowej, XX wiek.
- Opr.: tektura, papier niebieski – XX wiek.

Kranitz von Wertheim G., *Delicyje ziemie włoskiej albo prawdziwe i istotne opisanie, co tylko we włoskich krajach po walnych a głównych miastach [...] znajduje się*, [Kraków: Dziedzice Krzysztofa Schedla, 1665].

Sygn. BUW: Sd.711.218

Prow.:

1. Kras[icki] [Ignacy] – zapis na karcie ochronnej czarną kredką, na karcie przedtytułowej czerwoną kredką, XVIII wiek.
  2. L[yceum] V[arsaviense] – na karcie tytułowej, XIX wiek.
  3. Biblioteka Główna w Warszawie – pieczętka na *verso* karty tytułowej, karcie +2 *recto* oraz *verso* przedostatniej karty, XIX wiek.
- Opr.: tektura, skóra cielęca brązowa marmoryzowana, tłoczenia ślepe i złożone na grzbiecie (grzbiet uszkodzony), obcięcia nakrapiane czerwono – XVII wiek.

Kranitz von Wertheim G., *Delicyje ziemie włoskiej. Abo prawdziwe i własne opisanie wszystkiego, co tylko w całej włoskiej ziemi znajduje się do widzenia godnego kraju*, Kalisz: Drukarnia Jezuitów, 1687.

Sygn. BUW: Sd.711.273

Prow.:

1. Eccl[esi]ae Colleg[ia]tae Vielun[ensis] – zapis na stronie tytułowej; u dołu strony powtórzone E[cclesiae] C[ollegiatae] V[ielunensis] = kolegiata – Wieluń] – XVII/XVIII wiek.
  2. P[atris] Theodori Pisarski – zapis na pierwszej zachowanej stronie, XVIII wiek.
  3. Biblioteka Główna w Warszawie – pieczętka na stronie tytułowej, stronie 3 oraz ostatniej, XIX wiek.
- Opr.: półskórek (tektura, skóra brązowa), resztki papieru, XVII wiek. Oprawa bardzo zniszczona, okładka górna luzem, grzbiet bardzo zniszczony. Brak karty tytułowej.

Wargocki A., *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje [...]*, Kraków: Jan Szarfenberger, [po 22 XI] 1610.

Sygn. BUW: Sd.713.187

Prow.:

1. Zapis zamazany na *recto* pierwszej zachowanej karty.
  2. Fr[at]ris P[at]ris Stanisłai Perłowski Professi Vitovien[is] – zapis na stronie 59, XVIII wiek.
  3. [Norbertanie – Witów].
  4. Biblioteka Główna w Warszawie – pieczętka na *recto* pierwszej zachowanej karty, na stronie 142 oraz *verso* ostatniej zachowanej karty, XIX wiek.
- Opr.: tektura, skóra brązowa, tłoczenia ślepe i złożone, wyklejka z papieru marmurkowego – XIX wiek.
Brak trzech pierwszych kart.

Wargocki A., *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje* [...], Kraków: Łukasz Kupisz, 1648.
Egz. A, sygn. BUW: Sd.713.44–47 adl.

Prow.:

1. Ex Libris Joannis Com[itis] in Kodan Sapieha Castel[l]ani Trocensis Capitanei Brestensis M[agn]i Ducatus L[ithuaniae] 1719 – zapis na stronie tytułowej; Ex Libris Bibliothecae Codnensis Illustrissimi et Excelentissimi D[omi]ni IOANNIS FRIDERICI COMITIS SAPIEHA Cancellarii Supremi Magni Ducatus Litvaniae Capitanei Brestensis 1730 – ekslibris na *verso* górnej okładki.
  2. Ex Libris Alexandri Principis Sapieha donatis Societati Regiae Varsaviensi anno 1810 – na *recto* karty A2.
  3. [Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Warszawa] – nalepka sygnaturowa „Ed 19”.
- Opr.: tektura, skóra brązowa, tłoczenia ślepe (ramka), obcięta nakrapiane niebiesko – XVIII wiek.

Egz. B, sygn. BUW: Sd.713.115

Prow.:

1. Do Biblioteki Konwentu Imbramowickiego oddał X[iądz] D[ominik] Lochman K[anonik] K[ra]kowski d[ie] 4 maja 1739 – zapis na stronie tytułowej.
  2. Biblioteka Główna w Warszawie – pieczętka na *recto* i *verso* karty tytułowej oraz na ostatniej stronie, XIX wiek.
- Opr.: tektura, półskórek (skóra, papier marmoryzowany, grzbiet zniszczony), obcięta nakrapiane czerwono, XVIII wiek.

Egz. C, sygn. BUW: Sd.713.135

Prow.:

1. Usui P[a]tris Floriani Łoniewski Wołk Ord[inis] D[ivi] B[asilii] M[agni] – zapis na stronie tytułowej, XVII/XVIII wiek.
  2. Monasterii Supraslen[is] [= bazylianie – Supraśl] – zapis na stronie tytułowej, XVII/XVIII wiek.
  3. [Chromiński Kazimierz] – znaki rękopiśmienne, między innymi miejsce lektury, XVIII wiek.
  4. [Kwiatkowski Kajetan] – sygnatura „5353” oraz dwie gwiazdki, znaki rękopiśmienne, XVIII/XIX wiek.
  5. [Biblioteka Banku Polskiego] – sygnatura ołówkiem na karcie ochronnej.
- Opr.: tektura, papier marmurkowy, obcięta nakrapiane czerwono, nalepka z fragmentem tytułu na grzbiecie, XIX wiek.

Egz. D, sygn. BUW: Sd.713. 132

Prow.: brak

Opr.: półskórek (tektura, papier marmurkowy, skóra brązowa marmoryzowana), tłoczenia ślepe i złożone na grzbiecie, obcięta barwione żółto – XIX wiek.

Edycje krytyczne

- Delicje ziemie włoskiej*, oprac. W. Kordyżon, A. Wieczorek, Warszawa–Kraków 2017 (Pisma Scjencji Pełne, 3).
- Wargocki A., *O Rzymie pogańskim i chrześcijańskim ksiąg dwoje*, wyd. J. Sokolski, red. nauk. J. Krocak, Warszawa 2011 (Humanizm. Inedita, 7).

Pozostałe źródła

- Anioł M., *Rzym stary przez Marcina Anioła wykonterfetowany*, Lwów, [s.n.], 1630.
- Delitiae Italiae, Das ist: Eigentliche Beschreibung*, Frankfurt am Main: Philipp Engel, 1599 (koljne wyd.: Leipzig: [s.n.], 1599; Leipzig: Franz Schnellboltz, 1600; Köln: Balthasar Clipeus, 1600; Leipzig [s.n.] 1609).
- Grochowski S., *Rzym nowy szczęśliwszy nad stary*, Kraków: [s.n.], 1610.
- Hozjusz S., *Krótkie opisanie i świadectwo o Mieście Rzymskim*, w: S. Reszka, *Przestroga pastyrska do Miasta Warszawskiego*, Poznań: Jan Wolrab, 1585.
- Pielgrzym włoski albo krótkie Rzymu i miast przedniejszych włoskich opisanie*, Kraków: Jakub Siebeneicher, 1614.
- Treter T., *Roma Santa overo dialogo, nel quale un romano ammaestra un pellegrino delle cose spirituali e sante di Roma [...]*, Roma: Antonio Blado, 1575.

Opracowania

- Arendt A., *Archeologia zatroskania. Staropolskie kalendarze w działaniu*, Warszawa 2019.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 4: Oświecenie. *Hasła ogólne, rzeczowe i osobowe A–H*, oprac. E. Aleksandrowska et al., red. do r. 1958 T. Mikulski, Warszawa 1966.
- Błażejwicz O., *Chromiński Kazimierz*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972.
- Błażejwicz O., *Księgozbiór szlachecki Kazimierza Chromińskiego z okresu Oświecenia*. „Roczniki Biblioteczne” 1971, r. 15.
- Błażejwicz O., *W kręgu Biblioteki Załuskich. Bibliofilstwo Kazimierza Chromińskiego*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1976, z. 2.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, Warszawa 1899–1913.
- Chrzanowski I., *Chromiński Kazimierz*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3. Karków–Wrocław 1989.
- Czapnik M., *Liber hic Patauii comparatus est ad usum...: Purchasing of Books Made by Poles in Italy from the 16th to the 18th Century* [w druku].
- Dąbkowska-Kujko J., *Justus Lipsjusz i dawne przekłady jego dzieł na język polski*, Lublin 2010.
- Domańska H., *Z dziejów biblioteki kodeńskiej Sapiehów*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, z. 1.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 15, Kraków 1897.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 27, wyd. S. Estreicher, Kraków 1929.

- Goliński Z., *Krasiński Ignacy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15. Wrocław 1970.
- Grothówna Z., *Kronika klasztorna siostr norbertanek w Imbramowicach, 1703–1741*, wyd. W. Bielak, W.W. Żurek SDB, Kielce 2016.
- Gruchała J., *Iucunda familia librorum. Humanisci renesansowi w świecie książki*, Kraków 2002.
- Inwentarz Biblioteki Ignacego Krasickiego z 1810 r.*, oprac. S. Graciotti, J. Rudnicka, Wrocław 1973.
- Jackson H.J., *Marginalia: Readers Writing in Books*, New Haven 2001.
- Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, oprac. L. Łętowski, t. 3: *Prałaci i kanonicy krakowscy*, Kraków 1852.
- Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy*, cz. 3: *Polonica XVII wieku*, oprac. J. Rudnicka, przy współud. J. Górki, K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej, Warszawa 1976.
- Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII*, oprac. B. Górską, W. Tyszkowski, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Kolberg O., *Lud; jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, cz. 2, Kraków 1876.
- Krakowski B., Kwiatkowski Kajetan, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław 1992.
- Kumor B., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 2, Kraków 1999.
- Kwapis O., *Do Rzymu! Sztuka i wielkie jubileusze (1300–1575)*, Warszawa 2014.
- Litwornia A., „Dante go któż się odważy tłumaczyć?” *Studia o recepcji Dante’go w Polsce*, Warszawa 2005 (Studia Staropolskie. Series Nova, 11).
- Litwornia A., *Le “Delizie italiane” negli stereotipi di opinioni dei Polacchi del Seicento*, w: *Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all’Illuminismo*, a cura di V. Branca, Firenze 1986.
- Litwornia A., *W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyknięty. Spory o Wieczne Miasto (1575–1630)*, Warszawa 2003.
- Maroszek J., *Monografia miasta i gminy Supraśl*, Supraśl 2013.
- Natoński B., Kognowicki Kazimierz, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław 1967.
- Niklewiczówna K., *Oddział Starych Druków Biblioteki uniwersyteckiej w Warszawie 1949–1977*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1985, z. 8.
- Nowakowski Z., *Biblioteka dawnego Banku Polskiego 1828–1885*, Warszawa 1936.
- Paszkiewicz U., *Biblioteka Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, w: *Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy – Biblioteka Główna, Historyczne księgozbiory warszawskie*, cz. 1, Warszawa 1995 (Sesje Varsavianistyczne, 5).
- Pawlak W., *De eruditione comparanda in humanioribus. Studia z dziejów erudycji humanistycznej w XVII wieku*, Lublin 2012.
- Pazienti M., *Le guide di Roma tra medioevo e novecento: dai Mirabilia Urbis ai Baedeker*, Roma 2013.
- Pietnoczenko B. OSMB, *Przeptyw zakonników między archimandrią supraską a Zakonem św. Bazylego Wielkiego (XVII–XIX w.)*, w: *Dzieje opactwa supraskiego*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Rzym–Lublin–Mińsk 2015 (Acta Collegii Suprasliensis, 18).
- Przygodzki W., *Z przeszłości Wielunia. Przyczynek do historii diecezji częstochowskiej*, Częstochowa 1928.
- Ptaszyk M., *Biblioteka Publiczna przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim w latach 1817–1831*, w: *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie 1817–2017. Miscellanea*, red. J. Talbierska, Z. Olczak, Warszawa 2017 (Monumenta Universitatis Varsoviensis, 1816–2016).

- Rossetti S., *Rome: A Bibliography from the Invention of Printing Through 1899*, vol. 1: *The Guide Books*, Firenze 2000 (Biblioteca di Bibliografia Italiana, 157).
- Rygiel S., *Losy księgozbioru Ignacego Krasickiego*, „Exlibris” 1922, z. 4.
- Sherman W.H., *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia 2009.
- Słodkowski W., *Dzieje biblioteki Krasickiego w świetle odnalezionych dokumentów*, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 3.
- Słownik polskich teologów katolickich*, red. H. Wyczawski, Warszawa 1983.
- Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972.
- Stolarczyk T., *Biblioteka kapituły kolegiackiej w Wieluniu w świetle inwentarza z 1766 roku*, „Rocznik Wieluński” 2011, t. 11.
- Truskolaska E., *Burmistrz siedemnastowiecznej Warszawy Karol Zabrzecki i jego księgozbiór*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, z. 15 (*Zbiory rozproszone*, red. B. Bieńkowska).
- Wiencek-Sielska I., *Adnotacje rękopiśmienne i inne ślady lektury jako źródło do badań nad mentalnością epok dawnych (na przykładzie praktyk czytelniczych Andrzeja Obremskiego SJ)*, Warszawa 2019 (rozprawa doktorska pod kierunkiem dr hab. Joanny Partyki, prof. IBL PAN, Uniwersytet Warszawski, Wydział „Artes Liberales”).
- Wiśniewski J., *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 r. tudzież sesje kapituły sandomierskiej od 1581 do 1866 r.*, Radom 1926.
- Wójcik Z., *Sapieha Aleksander Antoni*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław 1992–1993.
- Zabraniak S., *Z dziejów miejscowości i parafii Gaszyn*, „Veritati et Caritati” 2015, t. 4.
- Zdanowski J., *Kościół pod wezwaniem św. Tekli i były klasztor norbertański w Krzyżanowicach pod Pińczowem. Zarys historyczny*, „Nasza Przeszłość” 1963, t. 17.
- Zielińska Z., *Sapieha Jan Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa 1994.

MARTYNA OSUCH

🏠 Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie / University of Warsaw Library, Poland

✉ martyna.osuch[at]uw.edu.pl

🌐 <https://orcid.org/0000-0003-4430-7437>

Martyna Osuch—Junior librarian at Early Printed Books Department, University of Warsaw Library. Research interests: early modern guide books, printed descriptions of Rome in the 15th–17th century, apodemic literature, provenance studies.